

САНА ОЛОХ

ХАҢЫАТ
1931 СЫЛ АЛТЫННЫ
15 КҮНҮТТЭН ТАХСАР

№№ 90-91
(8535-8536)
СУБУОТА

2000 сыл
атырдыах ыйын
12 күнэ

ЧУРАПЧЫ УЛУУХУН ХАҢЫАТА

ХОДУҤА ХОҢУУННАРА

Билигин туругунан улуус үрдүнэн 27 тыһ. 388 гектар сир иэннээх ходуҥа охсуллан хо-молла сылдьар. Барыта 20 тыһ. 190 тонна от кэбиһиллэн чөхөтүлүнэ, 550 тонна от престээнэ. Бу холкутук сыл тахсарга суоттанан ылым-мыт былаамыт 67,3 % -на буолар. Бөтүрүөп кэминитэн уонна күн курааннаан баран, кэлэ-кэлэ түспүт курулас ардахтар быыстарыгар үлэ дьоно барахсагар тэтимнэрин ыйыкты-бакка, күүрээһээхтик үлэтиллэр. Ону Чуралчы сэлээннэтин уулус-саларын устунан быс-тала суох субуһар күөх от тизийлээх масса-налар да чагылхайдык туоһулуудлар. Улуус үрдүнэн саамай бастык көрдөрүүлээх Билигиниз Холтобо уонна Одьулуун нэһилиэ-ктэрин отчуттара буол-буттарын тыа хаһаай-ыстыбатын управлени-тын специалистара үөрэ-көтө бэлэтиил-лэр. Ол курдук, Хо-лтобо ходуһатын хоһуу-нара ылыммыт уопсай былааннарын 70% то-лорон, 1535 тонна кэ-биһиллэннэр. Үрэх тардылаах одьулуун-нар 1350 тонналыы-лар. Бааһынай хаһаай-ыстыбатын атыы-ы-с т а л а р ы н көрдөрүүлэрэ үрдүк. Холобур, М.П. Михай-лов салайар "Ком-плекс" б/х 200 тонна-ны бэлэмни, кэбиһэ-бууста. Мантан 50 тон-натын атыыга таһааран

ото суохтарга көмөлөһөр үтүөкэн со-руктаахтар. Оттон "төһүргэстээхтэр" (сал. Р.С. Барашков) 180 тонна оттоохторуттан 50-нун атыылыыр сана-аһаахтар. Улахан былааннаах-тар ахсааннарыгар ки-ирсэр Сылан нэһилиэгэ кинилэртэн хаалсыбак-ка иһэр. Былааннарын 60%-нын толорон 1581 тонна оту кэбиһтилэр. Ханна даҕаны охсуула-ахтык оттоон эрдэ бүтэр чааһынайдары ахтыбакка туран, бааһынай хаһаайыс-тыбаларын көрдөрүүлэ-рин этиэххэ, ордук "Үөкүйэ" (сал. К.С. Ма-каров), "Дылбаада" (А.И. Ноговицына), "Комбайн" (И.С. Мака-ров) бааһынай хаһаай-ыстыбалара үгүс оттон-нулар. Оттон Улахан Куелтан "Макаар" (сал. П.Е. Макарова), "Ай-тал" (Д.М. Трофимов), "Өн" (А.Е. Макаров), "Саҥа олох" (В.Д. Ма-каров) хаһаайыстыба-лар куһаҥаа суохтук оттоон иһэллэр. Мантан хаалбыт күһүнү кэм-нэргэ, күнү-дьылы бат-таһа, өссө күүрэн-хаа-ран үлэлиир сорукутаах-тар.

Дьэ, бу курдук ийэ анылда барахсан: "Мэйн даа!" — дьон ку-ду аһыан бэрбэт күөх быаһын сыз-сым кур-дук тутан, үрдүк хаа-чыстыбалаах оту бэ-лэмни сылдьаллар хас алаас, хас сыһы ахсын ходуҥа хоһуунара.

ҮҮТҮ ТУТТАРЫ ТЭТИМНЭЭХ

"Чуралчы" ТХПК от ыйын устата барыта 1 тыһ. 100 тонна үүтү нэһилиэннэртэн тутта. Үүмүт атырдыах ыйыт-тан сабалаан биір күнүгэ 40 тоннага тута олорор. Биирдилээн сыахтарынан ким төһөнү туттарбытын туһунан манньыгы этиэх-хэ сеп. А. Н. Родинова маастардаах. Хо-лтобо тооһу ары сыага күнүгэ 3,6 тоннага ту-тар. Мугудайдаабы (ма-астар Е.П. Сидцева) итиннэ Чакырдаабы (маастар Т.М. Михай-лова) күнүгэ 3,5-тин тоннага тутан астыыл-лар. Оттон Хатылы нэһилиэгэ 2,6 т, Бол-тоно нэһилиэгэ 2,5 т хо-муйан киллэрэн киня ары заводугар (маас-тар Н.Е. Андреева) күннэтэ туттараллар. Биирдилээн кэтэх маллартан ааспыт ый

устата А. А. Андросова (Хадаар) 3,6 т, У. Е. Ма-карова (Арыылаах) 2,2 т, Р. В. Данилова (Бол-тоно) 1,6 т, В. К. Коле-сова (Хатылы) 1,5 т, П. В. Васильева (Сылан) 1,5 т туттардылар.

От ыйын устатыгар кооператив 50 тонна арыыны онорон таһаарда. Чуралчы-таабы үүт завода күнүгэ 7,5 тонна үүтү тутар. Улуус кинигэр үүтү ор-дук көхтөөхтүк Д. П. Местникова, Ф. И. Око-нешникова туттаралла-рын завод маастардара бэлэтииллэр. Үүтү сэ-лээннэ иһигэр анал хамнастаах үлэти тизээр-таһар буолан туттары манньык тэ-тимнээх.

Мария ГЕРАСИМОВА,
хаһыат общ. корр.

Улуус олохтоохто-рун улахан аҥардара сүөһү ииттэн дохуотта-нан олороллор. Онон биһиги, тыа хаһаайыс-тыбатын бары специа-листа, туруктаах төрүүбү ылар, сүөһү-сылгы ахсаанын элбэ-тэр, хаачыстыбатын тупсарар сорукутаах үлэлиибит. Маныаха СР Правительствотын өйөбүлэ улахан тирэх буолар. Ол курдук, быйыл олунньу ый 5 күнүгэр тахсыбыт "Пле-менной үлэ туһунан" уонна "Сылгыны үөрдэ-эн иити туһунан" соку-оннар үбүлэннэр, ол улуустарынан тырыл-лан кэлбитэ. Биһиги улууска племенной үлэбэ 1 мөл. 900 тыһ. солк. көрүллүбүт.

Быйыл биһиги пле-менной хаһаайыстыба-ларбыт 60 тыһы убаһаны атыылаахтар. "Мындааһы" ТХПК быларыын атыы-лаахтаах 30 тыһын быйыл сунтаардар ыл-лылар, онон 270 тыһ. солк. үбү киллэринни-лэр. Биһизэх быйыл убаһаны 30, ынах сүөһүнү 40 төбөнү аты-ылаһарга квота тиз-диллибитэ. Бу дьаһал балаҥан ыйыгар уонна а л т ы н н ы г а сөннөһүүнэн ытыл-лааба. Ааспыт сылга улууска 94 төбөттөн 56 ынах, 38 сылгы атыы-лаһыллыбыта. Мантан уопсай сууматын 50%-нын—227 тыһ. солк. быйыл IV квартал

Специалист трибуната

ПЛЕМЕННОЙ ҮЛЭҤЭ СОРУКТААХТЫ

иһинэи төлөһүөхтээх-пит. Бу төлөһүү хайдах, төһө кэмгэр оҥоһул-ларыттан кэлэр сылла-ах кредити туһанарбыт улахан тутулукутаах, ону нэстээхтэр өйдүүргүт наада.

Ынах сүөһүнү ис-куственнойдык сизмэ-лээн биһиги үлэбит иккис сүрүн өрүтэ бу-олар. Бу үлэ бытарый-быт кыра хаһаайыс-тыбаларбытыгар олус бы-тааннык ытыллар. Быйылгы сыл алта ый-ыгар 990 ынагы сизмэ-лиир сорукутаахпыттан 810 эрэ төбөнү сиз-мэлэстибит. Сыллата былаан үрдээн иһэр. Быйыл 1850 төбө буол-лабына, кэлэр сылга 2200 төбөү тирээр-диллээхтээх. Сүөһү интэтигар хаачыс-тыбанай көрдөрүүлэргэ Правительство уонна тыа хаһаайыстыбатын ми-нистерствотын өттүлэриттэн ыйытыы күүскэ туар.

Нэһилиэктэринэн хас биірдии өсөмө-торга чолчу сылпаран-нан сорудах тирээр-диллибитэ. Ону таһынан кинилэр үлэлэрин көбүлүүр интэтигэр, ыам, бэс ыйдарыгар ку-оталаһы усулуобуйата

оҥоһуллубута. Улуус үрдүнэн 22 специалис-тан Одьулуунтан Евдо-кия Константиновна Седалищева былаан-ны 23 төбөнөн аһары толо-рон бастаата. Сизмэли-ир пууһунары тутууга, үбүлэһинэ быһаарыл-лыбытын үрдүнэн, биір да нэһилиэк үлэни ыт-тата. Атын улуустарга сүөһүнү сизмэлээнн үгүс айдаама суох ыт-таллар. Холобурга эт-тэххэ, Сунтаарга алта ыйдаах былааннара 2090 төбө эбит, ону 2063 төбөнөн толор-буттар. 20 штатнай еди-ницага 41 киһини үлэ-лэтэ сылдьаллар, өссө эбии штаттары уонна ставка аҥарыгар үлэли-ир буоланнар хамнас-тарын үрдэтэргэ туру-орсаллар.

Биһизэх бу үлэ атахтанарыгар сүөһүнү аттааһыны дьаалаты-нан ыппыппыт төрүөт буолла. Үгэс курдук, сыл тахсыбыт бороос-кулары саас аттааччы-быт, ол эрэри үгүстэр субай сүөһүлэрин эрдэ мэчирээһигэ ыйтан кэ-биһэр буоланнар, орус тыһаастарын аттал-лакка хаалаллар. Атын улуустарга аттааһыны орус ныйрайдэргэ күһүн

ытыллар. Иһинистин сүөһүнү аттааһыны ис-кусственной сизмэ-лээнн ытыллар нэһилиэктэрингэр болдьоммут кэмгэр тэрээһиннээхтик олох-хо киллэрэр соруку ту-рар. Аттааһын итиннэ ынах сүөһүнү ректа-льнай көрүү босхо оҥоһуллар. Кэлэр сыл-тан республикатаабы искусственой сизмэ-лээнн станциятын нөүгө Саха сиргэр үөскэтиллибит племен-ной атыыр оуустар сиз-мэлэрэ ытыллан, убаһас азокка тоһорул-лан улуус хаһаайыс-тыбаларыгар тарҕаһаба. Бу быстах хампаһыа буолбатах. Маны толо-ру баһылаан тэрийдэх-хэ, сүөһү кытараһына, койутаан төрүүрү лаппа аһыйыа, көгүл салта-рынан тарҕанар сыс-тыганнаах ыарыһалар эрдэтинэ болсуллуох-тар этэ. Ону сэрэ сүөһү чөбдигиритигэр, эти-үүтү ыһыны төгүрүк сыл устата быспат кыагы үөскэтиэ. Онон төрүүр-үүһү сүөһү көдүүүлэ тупса-рыгар бары ыһсан, ис-кусственнойдык боуһатынға эпизоти-нэстээхтик сыһыан-наһарбыт биһиги иһи-ки сорукулутунан бу-олар.

Елена
НИКОНОВА,
улуус племенной
үлэбэ инспектора,
ветврач.

АБИТУРИЕНТ — 2000

ҮРДҮК ҮӨРЭХ КЫҤАЛАРЫГАР

Сайын үгэнэ кимизэх эрэ сынньалан, кимиз-хэ эрэ үөрэх үрдүк кыһатыгар маннай хар-дылыгыр эпизэттээх кэм.

Үрдүк үөрэби, сөбүлүүр идэни баһылааһыны сыал-со-рук оҥостон, биһиги улууспуттан быйыл эмиз үгүс ыччат Дьоку-ускай куоракка абиту-риенны киірда. Ол туһунан улуустаабы ыч-чат управлениетын на-

чальнига А. А. ЗАХА-РОВ манньык кэлсээтэ:

— Быйыл сайын кини вузтарга Чуралчтан 11 оҥо киірда. Респу-блика үрдүк үөрэһин за-ведениеларыгар 324 абитуриент регистраци-яламытыттан 118 оҥо үөрэххэ ылылынна. Ол курдук, физико-техни-ческэй институтка 16, тыа хаһаайыстыбатын академиятыгар 15, ма-тематика уонна инфор-матика институтугар 14,

биолого-географичес-кай факультетка 10, физическэй культура институтугар 8, СГУ ге-олого-разведочнай, ин-женернэй-техническэй, филологическай фа-культеттарыгар 7-лии, омок тылын, саха тылын уонна культураны фа-культеттарыгар, Не-рюнгритаабы филиалы-гар 5-тин, юридическай, историческай факуль-теттарыгар, ону тэнэ педагогическай, меди-цинскэй институттарга 4-түү, финансовай-эко-номическай институтка 2 оҥо киірэннэр сту-дент буоллулар.

Дьокуускайга сыл ахсын үлэлиир абитури-

еннар штабтара быйыл эмиз ыччаттарытыгар улахан көмөнү оҥордо. Төрөппүттэр, Чурал-чытаабы гимназия, орто оскуола, спортивнай интернат-оскуола уон-на сорох нэһилиэктэр оскуолаларын залуута-ра, учууталлара оҥоло-рун кытта тэнэ сылды-ы с т ы л а р , көмөлөстүлэр, бары өттүнэн контуруоллаа-тылар.

Билигин кэтэхтэн үөрэнэхтээх уонна бы-лаан таһынан кириэх-тээх оҥолор экзамен-нарга буһа-хата сылды-аллар.

"СО" корр.

ИЙЭ АЙЫЛЖАБЫН КӨМЦӨХЭЛТЭ ХААДУЙАР

Орто туруу дайду дьоллоох үйеу-бийанар торолуйан үөскэбнит миникэн сирэйдээх, эргийэр нэмчэлтээх, таски атактаах киһи өйө хайаа кыыллаабыр көтөрдөөбөр ордук үлүлүчү сайдан, мууур ыраахтаабы буолла, уолугунам тынына, тап-бытынан дьаһыда. Бай-этэ абыах сүүс сыллаабыга диэри ай-ылбалыын бири ситимнэ олорбугун, хантан кэлэр айылыгы-таһаһы алаан-сиэм, таһаан тымынаах сылдьарын умна быһытыһан эрэр. Кэлэр өтгө, кэмээскитэ хайдак да буолуогун, калын үлүгэр туһунан туолууан тахсыадын ула-каннык ырыгалаан көрбөккө, "кэнкэ кэтинчэ да буоллун" диэ-биккэ дьылы, ылардас-тыы алдьатан, нитэн-аһатан олорор. ай-ылыбатын кэрдэн-кэрбэн бүтэрэргэр тийдэ. Кэлэр кэмээри ыйчак-ка, сиэнэрбэтигэр, хос сиэттэрбэтигэр хайдак туруктаах айылгааны ха-алларан эрэрбэти ула-ханымк толкуйдаабаат, өтө мөргө сатаабаат кур-дуклут.

"Бу сиргэ күөх сир-бирдэх үлэтигэр тохтодор түгэнигэр сир үрдүгэр түөх баар органической олох уурайар", — дээн худума улууканнаах үчө-найа К. А. Тимирязев этэн турар. Ученайдар аарыларынан, бири сылга биһиги олорор планетабыт ойуура, күөх үүнээйитэ 150 млрд. тонна углеводу суох тынар уонна ат-мосфераа 25 млрд. тонна кислороду оңорон таһаарар. Ол эбэтэр бири күнүгэ 1 гектар ойуур салгынаа баар 220-280 кг углекислотнай салгы суох оңорор уонна 180-220 кг кислороду оңорон таһаарар. Оттоон сирбирдэхтээх мас-тар (каптан, үөт, тэги, о. д. а.) карааба да углекислотаны суох оңороллорун сүтэрбэт-тэр. Оно эбэн фитон-ция диэн естественны таһаарар буолан, сал-гынына баар араас киһиэхэ кутталлаах бактериялар, микро-бтар суох гыналлар.

Мастам, тободо суох төгөстөөн таба туһан-наахха, 20 тыһ. көрүт араас (кумаабы, сипи-дэр, лаах, канифоль, копир, о. д. а.) сырыну-уунаах сөп. Санаан,

өйдөөн кэбиһи—20 тыһыыча!

Күөх сирбирдэххэ, мууукчаа фотосинтез көмөтүмэн атмосфе-рааа кислород оңорул-лан тахсар. Бу 80-70 %-нын ойуур ылар. Онон төлөнөн элбэх фото-синтез үөскүүр да, биһиги атмосферабы-тыгар элбэх хойуу, ыра-ас кислород баар бу-лар.

Ученайдар аарыларынан, бири киһи 1 суукчаа төмөр салгынын 100 кв. м кэн-нээх улахан мас бирэр.

Медиктэр элэллэри-нэн, сайын куорат киһитэ ойуурга ким-дэбинэ, сүрэбин бири мүнүүтэбэ тэбинэ 20-нэн көбүрүү, этин-си-нин орто температурата 2-3 кыраадыһынан түһэр, хааным бат-таһыма тулсар, салгы-ны тымынаа диригир, түөһүн тынатын толору үлэлэтэн эркин тын-нар буолар, ол аата, ор-ганизм көрдүүр салгы-нын 100% мааччыгар, нымэрбэтин күүрүүтэ ма-чырыр, о. д. а. эбит. Ол иһин киһи төһөнү ыраас салгыныма тын-нар да, киһи үйэтэ улуу, өйө-санаата чэб-дик, доруобай буолар.

Биллэрин курдук, ойуур сиргэ уу эркин сүрүнүүр, почваа хэ-рыстыыр, салгыны оңорон таһаарар, буор-тулаах араас газтары суох оңорор, уу сал-гына көтүүн абы-атар, салгыны сийгэ, ты-алы тутар, араас кыыл, көтөр-сүүрэр хордойор, аһыыр-сир дьылэрэ буолар, уолсайынан киһи-аймах уонна бу сиргэ баар тынар-ты-ыннаах барыта бу до-йдуга олорор олохун сүрүн онкулун тутак ту-рар сүнгэнээххэй ула-хан үлэни толорор. Өркөн өйүнэ өтөйбүт, мин эрэ баарбын дээн түөһүн охсумкут киһи-аймах үйэтигэр кыйан айбат күтүр улахан за-вода, фабрика та бу-олач туох да тыһа-ууһа, айдаана суох, биллэ-иннэн-көстүбэтиник үлэ бөдөтүн үлэтин, туһа бөдөтүн туһалыы турар.

Ордук биһиги хоту-гу тыйыс айылдабыт, ирбэт гонно кылгас сайыкка үүнэр ойуур-бут бэйэтин оңорунар, чөлүгэр түһэринэр кыага олус бытаан. Ай-ылдабыт ол иһин ураты уһа, нэбирэх, туһунан сыһыан, харыстабылы биһигитэн эрэйэр.

Кардиалыбит ойуур

чөлүгэр түһэр кэмэ олус уһун—100-150 сыллар нэлэлэр. Биһиги бил-гин, тыа дьонно, сылаас-тык уһун кыһыны тоңоорко кыстаан тах-сар кыһалдагыгар орто-туһан 80-100 састаах (бири киһи үйэтэ) тиити кэрдэн уокка отобут. Оттон бу кэрдэбит мас-пыт хайдах курдук эркин, төһөлөөх эл-бэх моһолу учуурдаан улахан маска кубулуй-бутун маһы үүнэрэр питоникка өр кэмкэ үлэлэбэит эрэ киһи үчүгүйдик өйдүө.

Билигин Саха си-рин хайа баар бөһүөлэтин чу-гаһынаабы ойуурун, сайын аһы отуур хо-дуһаларбы, алаастар-быт, сыһыларбыт кэ-рискэ тыларын кэрдэн тыл таптаабыт сиркэн курдара үрэр, куура-каппыт дэлээнэлэрэ к у б у л у г у т . Бөһүөлэктэн чүгас 10 км иһинээки эркинээх үчүгү саһаан маһа суох буолла. Бу эргимтэ сыл-ан-сыла улам кэмээн, ырааган иһэр, Ыллыы сылар бөһүөлэктэр бу эргимтэлэрэ холбослу-та ыраатта. Дьэ маһык туһунан этэ да барык-лыбат. Дьон биһиги-н саһаан маһын ыраата-баран үрэх, өрүс учуур бэлэмниир буоллупар. Саһааны үрэх, өрүс учуур кэрдэн бу үлэ уонсай таһынан хас да төгүл мөргөтөрүн, элбэх каргыһы, моһолу аба-рын бары биһэбит.

Билигин, уматык сыһанаа ырааан, техни-ка сыһанаа, өнөтө үөд-тэн, саһаан тэийик, кэ-рдэн тыа дьонугар бири улахан кыһалдааба бу-олла. Ол аны уонча сыл-анан ордук ырыабаар киһи сарбахтаабаат.

"Биһиги республика-бытыгар 70-с сыллар-даахы дээнэиһинэн 256 мөл. гектардаах ойуур государстваннай фон-дата баара. Ити бүтүн Россия ойуурун фон-дын түөрт тымыг би-рингэр тэннээх... 1,7 мөл. гектарга хатын, 105,5 тыһ. гектарга — кедр, 102,4 мөл. гектарга тинт ойуур үүнэр. Ол эрэри ити 256 мөл. гектардаах ойуурбут (Ленский, Ал-дан,

Нерюнгри оройуоннарыттан ура-тытара) мастара иннэрэ, каныах бу-олач, биһигиттэн собуруу сытар регионнарга хо-лоотонхо, куб. метргэ таһаарар буоллаха олох мөргө сыһыппара

тахсар.

Мин бэйэм саба бы-рабан аарыһынан, отут сылга 42 мөл. кубм ха-арыаннааххай тий маһы уокка отубуппун. Маһы таһынан нэлэлэстибэ быһытынан оролорбу-тугар, сиэнэрбэтигэр улаан туһалаабаат үйэтэ суох үлүгэрдээх элбэх мас тутууларбыгыгар, кэпкэйдээх сыры эрэ быһытынан Японнаа, о. д. а. тас дойдуга өл-төһөмкөт дьаһа-быай маһы, сылын аһы буолар хастыы да тыһыычакан гектарм сизбит улахан баһаар-дары аахтаар, ойуур-буу уолсай саллаһа лапта ортолостот буо-ларыгар тийэр.

Бийыл эмиэ кыло-таба анаан тас дойдуга биһиги Правительство-быт 600 тыһ. куб. м дьаһаабыай маһы сыры эрэ быһытынан атылылар... эркинэр өйдөмөт суол. Уол-сайынан, мастан 20 тыһ. араас сыры ылыла-рын билэн олорон бу районок үөтигэр респуб-ликабыт маһы таһаста-ан атылыыр, онуока аһыты" технологиче-скы быһыныр онуугар хэ-рыланнаах маспын тас дойдуга сыры эрэ быһытынан кыра сы-наа атылылаһын өйдүүрбүт, өссө да на-мыһабын... көрдөрөр динбин. Сайдылаах тас дойдуга, биһигиттэн төһө эмиэ сылаас климакка ол-ро-ро эрэри, ойуурда-рын фондатык харах харатын курдук хэрыс-таан, кылака-толоорко бэрт көдүүстээхтик туһаналлар. Ол курдук, олордуллубут пито-миктарын маһы сыл-лаабы үүнүүтүн ойуур хаһаайыстыбата дини-к быһытынаах туһанаага көтүлүүр. Маһы кэр-пит сирдэрин тутта поч-ватын оңорон, үүнэр-гэр сөптөөх микрокли-маты олохтоон мас олордон иһэлэр. Ол иһин кинилэргэ ойууру чөлүгэр түһэри уонна кэрдэн эркинэр дээн оңуу буолбатах, ама-дастыы арбайдыбыт эрэ. Биһиги айылгабыт кинилэрдээбэр хас да төгүлүнэн "тыйыс" кли-маттаах, онон ойуурбут үүнэр, бэйэтин чөлүгэр түһэринэр кыага олох-бытаан, уһун. Аһа түһмэтээххэ, ойуурбу-тук олус кэрдэн барда-хтына, ол устуман ир-бат тоң ирмэтигэр тий-

эрдан сөп.

Үөһэ антыбыппыт курдук, ойуур айылга-уу эркин сүрүнүүр бири сүмкэн үлэни то-лорор. Ойуур күн уолун түгэ сиргэ аһарбат уонна салгыны, тылаы киллэрбэт буолан, ойуур покэвэ мэлдэ-тин иичээй, салгына синнээх, сөрүүн буо-лар.

Айылгааа биогео-ценоз уонна экосистема дээн сокуоннар баа-лар (био-түөх баар ты-ынар тыһынаах, гео-сир-дойду, уу-мас, ценоз—бэйэ-бэйэттэн тутулууканы, бири сы-алай буолуу).

Холобура, киһи ханнык эрэ алаас чу-гаһыгар нотон дуу, саһаан дуу маһын ба-лэмнэри хас эрэ суо-тай сиргэ ойууру кэрдэр эбит буоллабына, ити алаас үүнэр өтүгэр, күөлү уутун састаабы-гар, ол аата, соботугар, күндүтүгэр, ойуурун чыычаагар, мөргө-йүгэр тийэ дьайар, са-быдаллыыр. Карыска тылаа, ойуура аһыаан, чарлаһаан, тыл курда-ры үрдэн, күн уота кур-дат көрөн, алаас сирин сийгэмэ утутуу турбут ситим сыйаа хэллэр. Тутуу сийк, сөнүү (ар-дэ, хаар) түргэнник көтөр. Маһа биһиги Сахабыт сирин клима-тын салгына курааһа эбилик буолар. Бу ала-ас сирин почвата сий-па-сингирэ эмискэ түргэнник куура-хатар буолан, улам тураксый-ан барар. Почва баар үүнээйи аһылыга буо-лар микро-, макроэле-ментар аһылыллар, онон ол аһына үүнүөт, үүнүбүн да интэнтээт (каротина, нектар) су-ох буолар. Онон ити киһибит бу алааһытан кыстыыр отун кыйан ылбаха мөһүйдэлэргэ дьоннуун кэпсээн мо-чоорко кимрэн туран ыраан атын оттуур сир буларыгар тийэр. Сай-ыны быһа, ыкса күһүгэ дьэрэ от үлэти-гэр умса түһэр, санаата, нымэрбэте алдьанар. Оттон интэнтээт суох, тыла үнтү эрэйбит бо-робулуоха курдук оту-нан аһаабыт сүөһү этэ, үүтэ эмис, биллэн ту-рар, интэнтээт мөлтүүр. Итинни эргичи, киһибит доруобуука-тыгар тийэ берүүтэ суох буолар. Бу биогеоценоз сокуона.

Түмүктээн эттэххэ, бастагытынан, тыа си-рин бөһүөлэктэри газ-таһыма сүрүн болбонтон ууруу би-лигин кэм ирдэбили-нэн буолла. Маһы бил-дэр-көстөр тына үбүлээтин, хамсагы биһигиэхэ дьэри оңорулаа чик. Газоп-роводу куула сытар Кэ-бэтин, Нам улуустарын сарох бөһүөлэктэригэр өр кэтиһинэрэн бу аһыах сыллаабыта эрэ газ киирдэ. Онон оһолуун хордоххо, газ-таһыт бөһүөлэкт дьон-норо, харахтан сыһы ылбыт тэнэ, сирдидин-харахтын, майгылы-ын-сигиллийин чэма-лиһэн олох атыттар. Киһиттэн баһаан элбэх биримэни, үлэни, күөһү, нымэрбэти эрэй-эр оһору оттуу үлэти-тэн араасан, бэлэн сыл-лаас, бып-бырылас дьаһалар, биллэ-кэстэ олохторо түспүтэ сүрдээх. Иккиһинэн, ба-ар-суон күндүттэн күндү баайытын — күөбүтүн суугуулар аар-тайабытын, ойуурбу-тун арааһытын ойуур хаһаайыстыба-тын управлениетин ста-туһун үрдэтэ минис-терствоны тэрийэр боп-пуруоһу көрүөххэ. Би-лигин тыа улуустарыгар саһаан ыраа кэмилэ-ах, онтулар да бири-кэтигэр кэлбэт, саһаан эрэ техникалаах бу ойуур хаһаайыстыба-тын үлэтигэр буолал-лара кэм ирдэбилигэр букатын саба суох.

Ойуур хаһаайысты-батын управлениетин (министерствотын) иһинэн маһы олордор лэто миниктарынан дьарактанар наукай лабораторияны хой-улааһына суох аһа үлэ-лэтири ситиһээххэ. Маһа климатынан бөһүөлэ аһыы да ма-рыныыр. Норвегия, Финляндия опиттары баран мистэтигэр үөдөтэн, маһы олордор логониктары олохтуу-ру биһигиттэн биримэ бэйэгэ ирдээтэ.

Үсүһүнэн, үйэтэ су-ох мас тутууу сыһа аһыаһын, бөвө, эколо-гической өттүнэн ыраас, биһиги тыйыс усулоо-букабытыгар сөп түбэһэр матырыяалла-рынан (пенобетон, ар-болит) дьэни-уолу тут-туома. Дьэ итинни ту-тар матырыяаллары оңорон тыа дьонугар бириэххэ.

сүрүн би-лигин кэм ирдэбили-нэн буолла. Маһы бил-дэр-көстөр тына үбүлээтин, хамсагы биһигиэхэ дьэри оңорулаа чик. Газоп-роводу куула сытар Кэ-бэтин, Нам улуустарын сарох бөһүөлэктэригэр өр кэтиһинэрэн бу аһыах сыллаабыта эрэ газ киирдэ. Онон оһолуун хордоххо, газ-таһыт бөһүөлэкт дьон-норо, харахтан сыһы ылбыт тэнэ, сирдидин-харахтын, майгылы-ын-сигиллийин чэма-лиһэн олох атыттар. Киһиттэн баһаан элбэх биримэни, үлэни, күөһү, нымэрбэти эрэй-эр оһору оттуу үлэти-тэн араасан, бэлэн сыл-лаас, бып-бырылас дьаһалар, биллэ-кэстэ олохторо түспүтэ сүрдээх. Иккиһинэн, ба-ар-суон күндүттэн күндү баайытын — күөбүтүн суугуулар аар-тайабытын, ойуурбу-тун арааһытын ойуур хаһаайыстыба-тын управлениетин ста-туһун үрдэтэ минис-терствоны тэрийэр боп-пуруоһу көрүөххэ. Би-лигин тыа улуустарыгар саһаан ыраа кэмилэ-ах, онтулар да бири-кэтигэр кэлбэт, саһаан эрэ техникалаах бу ойуур хаһаайыстыба-тын үлэтигэр буолал-лара кэм ирдэбилигэр букатын саба суох.

Ойуур хаһаайысты-батын управлениетин (министерствотын) иһинэн маһы олордор лэто миниктарынан дьарактанар наукай лабораторияны хой-улааһына суох аһа үлэ-лэтири ситиһээххэ. Маһа климатынан бөһүөлэ аһыы да ма-рыныыр. Норвегия, Финляндия опиттары баран мистэтигэр үөдөтэн, маһы олордор логониктары олохтуу-ру биһигиттэн биримэ бэйэгэ ирдээтэ.

Үсүһүнэн, үйэтэ су-ох мас тутууу сыһа аһыаһын, бөвө, эколо-гической өттүнэн ыраас, биһиги тыйыс усулоо-букабытыгар сөп түбэһэр матырыяалла-рынан (пенобетон, ар-болит) дьэни-уолу тут-туома. Дьэ итинни ту-тар матырыяаллары оңорон тыа дьонугар бириэххэ.

Тыа уола. Удачная к.

ТЕЛЕМЕДИЦИНА ОЛУГА УУРУЛААР

Билигин дабаны тыа сиригэр соботоон үлэлиир учаастак враһа эбэтэр киин балыһа соботоох специалиһа ыарыһах диагноһын быһаарар, эһиир-томтуур үлэтигэр муһаарар, тэһээрэр, биир идэлээхтэрин кытта сүбэлэһин бабарара дэлэлээх буолуо дуо? Баар бөбө буоллаба. Оттон ол тута кыаллыбат. Бу тыа сирин враһын биир сүрүн кыаллыбата.

Итини быһаарар инниттэн Саха Республикатыгар доруобуйа харыстабылын уларыта тутуу концепциятыгар "наука аныгы ситиһиһилэрин туһунан телемедицинаны олоххо киллэрээх" диин суруллубута. Ол хайыс-үйбэ олуга ууруллан эрэ биһигини үөрдэр. Бэс ыйын санатыгар улуустарга манна үлэлиэхтээх специалистары Медицина национальнай киинигэр аналлаах отделениёба муньан үөртүгү буолбута. Биһигиттэн статистик Татьяна Михайловна Фомина үөрэммитэ. Үөртүгү кэмигэр тустаах лекциялары, дьарыктары

тэнэ киин специалистара Москвагабы Бакулев аатынан сүрэх-түмүр хирургиятын научнай-чинчийэр институтун профессорыттан очкуу биир сүрүгэр пороктаах обо диагноһын уонна эмтээһин тактикатыгар телевизорунан консультация ылыларыгар быһаччы кыттыбыттар. Экранга биир өттүгэр Москва профессордарын, атын өттүгэр бэйэлэрин көрө олорон ыарыһабы чинчийин докумуоннарын, снимоктарын, УЗИ, ЭКГ ойууларын көрдөрө-көрдөрө кэлэстии буолбуг. Түмүгэр обо сүрүгэр операция наадата уонна онно хаһан бу институтка ытыллыахтаабы быһаарыллыбыт. Салгыы атын ученай "Москва-Россия регионнара" диин электроннай сибээс бырайыагы туһунан Москвага олорон биһиги дьоммутугар лекция аахпыт. Итиннэ телемедицина республикага бүтэһиктээхтик олоххо кирийдэһинэ, тыа сиригэр, тайбага, туундараба соботоон үлэлиир олорор врач хайдах киин сиргэ баар үрдүк

квалификациялаах специалистар сүбэлэрин ылыахтаабы көрдөрүллүбүт.

Бу күнүргэ улуустаабы киин балыһа электроннай почтанын телемедицина киинин кытта суһал сибээһэ олохтоонно. Абыһах сөкүүндэ иһигэр элбэх кээмэйдээх информацияны ытыахха сөл. Ол сибээһинэн соторутаабыта балыһа специалистара республика Доруобуйа харыстабылын министерствотын коллегиятыгар быһаччы бөлүгүрүстөһөн кыттыбыттар. Улуус ханнык бадарар специалиһа медицинскэй аппараттартан УЗИ, ЭКГ ойууларын, лабораторнай анализтары ыттан Медицина национальнай киинин специалистарыттан консультация ылар кыахтанна. Оттон араас суһал наадалаах докумуоннары, отчуоттары, информациялары күнүгэ биэрэ-ыла олоробут. Ордук медицинскэй страхование тэрлэтэтин уонна фондатын кытта сибээс табыгастаабы билиннэ.

Министерствоһыттан кииннэн 9 участковой балыһага модемнаах (сибээскэ холбонордоох) компьютердар кэллилэр. Ол аата, участковой врачтар үлэлэрин чыччэ-тэн ыарыһах туһунан информацияны хаһаанар, наада буоллабына киин балыһа специалистарыгар биэрэр, суһал консультациялары ылар кыахтара үөскээтэ. Киинлэр араас ыйдаабы, кварталлаабы отчуоттары кэмигэр биэрээхтэрэ. Оттон киин балыһа салаалата былааннары, бирикээстэри, дьаһаллары, методическай суруктары утатыппакка тиздэр уонна туолуутун ирдир кыахтанна. Бу кэрэхсэбиллээх дьыала олоххо киинэрэ улуус киинин нэһилиэхтэри кытта бигэтик сибээспир телекоммуникационной ситим (сервер) тардылларгыттан тутулуктаах.

Кэлэстиигэ туар бу олус наадалаах бөлүгүрүгү улуус дьаһалтата сөргүтэн, ведомстволар кыахтарын түмэн быһаара охсоро сөл этэ. Итини тэнэ бу элбэх суумалаах техника көрүнүкэ буолан турбатын туһугар хас биридики участковой врач маны туһанаарга үөрэннээхтээх.

А. ПЕРМЯКОВ, врач.

Билигин төһө да сайдыы, билин-көрүү үксээбитин иһин, народнай театрдаах, үс сүһүөх келүүнэ дьону түмэр народнай хор коллективтаах, обо музыкальнай оскуолааах, үс этээстээх таас агро-оскуолааах, улахан культурнай тэриллиилээх Холтобо нэһилиэгин курдук нэһилиэк улуус-путугар соботоох. Дэдэтинэ таарыйа эттэххэ, арааһа, республика да тыатын сирдэригэр ахсааннаах иһи.

Итинник тэриллиилээх нэһилиэк культура өттүнэн уога-күөһэ суох үлэлиир буоллабына, этэргэ дылы, барбатах балык мийинин курдук, уу ньамаан олохтоонор сэрэйиллэр. Суох, онук буолбатах, манна Культурнай киин тиргичи, эриэ-дэхси үлэлиир. Бүгүн кэлсиир киһим Ф. И. Попова үлэтэ-хамнаһа ол биир туһунан буолар.

Фекла Ивановна биһиги нэһилиэкпитигэр 1988 сыллаахха обо музыкальнай оскуолатын учууталынан кэлбитэ. Үрдүк дирижер-хо-

ровик идэлээх специалист манна кэлиэр дээр абыс сүл үлэлээбит. Ол иһигэр Муомаба Улахан-Чыыстай нэһилиэгэр "Һэку" диин эбээн ырыатын-үнкүүтүн народнай ансамблыгар үс сүл уусуран салайааччынан, хормейстерынан. Киин салайар ити ансамбл улууһугар хас да төгүллээх лауреат, дипломант бочуоттаах ааттарын сүкпүт. 1987 с. республикатаабы ыччат фестивалыгар кыттан дипломант буолбуг. Бу бэртээхэй, талааннаах специалист саҥа сиргэ - Дириннэ хайа күн кэлиэбиттэн үлэтин эрчимнээхтик саҥалаабыта.

1992 сыллаахха Фекла Ивановна музыкант, бар дьонго дирижир ытыктанар күтүөппүт Н. Н. Урванцев онугар обо музыкальнай оскуолатыгар директорынан аһаммыта. Бу оску-

олаба талааны талаан солбуйда диин сыана биэрэр тобоостоох. Ол эрэри Ф. И. Попова салайар, үлэлиир оскуола 222 обону искусствого кэрэ эйгэтигэр ииллитин ахтан туран, оскуола эһиил 25 с а а н ы н үбүлүүдүүрүнэн, кыах баар буоллабына, онно к о л л е к т и в ы бүтүннүүтүн хаһан суруйуом диин хаһаанан, билигин киин хамнаһа суох общественной үлэтин сырдатарга сананабын.

Маннайгы үлэлиир сылыгар бэрт ыһыллабас союз, арбам-тарбам абыһах дьонноох хор коллективыгар түбэспитэ. Ол чабыппакка, кэскиллээх үлэ саҥаламмыта. Онуоха Муомаба обо уонна учууталлар хордарын тэрийбит үөрүйбэ тирэх буолбута.

Фекла Ивановнаны мин, маннаабы сааста-

ах, культура эйгэтигэр тартарылаах киһи, 1994 сыллаахха Дириннэби народнай хор аатын ылыт коллектив иһигээхтээбит Ийэтинэн, далаһалаан таһаарыт Далбар Хотунуан сыалыбын. Элбэх сылар усталарыгар коллектив араас таһымнаах конкурстарга, концертарга кыттан 40-тан тахса хорөөс, 20 ансамблевай айымньылары ситиһилээхтик толорбута ону бигэргэтээн сөл.

Хор сизжилэтинэн, саамай таптаан толорор айымньыларынан Г. Григорян "Лоокут уонна Ньургунун" оператыттан "Норуот тойуга", З. Стеланов "Отуу уота", И. Иванов мелодиятыгар "Ийэ ырыата", Г. Новгородов мелодиятыгар "Хоту дойдум", П. Луговской мелодиятыгар "Манан баттахтаах саллааттар", норуот матыбыгар "Ырыа", нууччалыттан Соловьев-Седой "Соловей" диин ырыалара уо. д. а. буолаллар. Балар үгүс концерттарга, бар дьон үөрүүлээх быраһылыктарыгар дьирэйдилэр, долгутулаах ытыс таһымнаах добуһолланыйлар.

Бу биир күүстээх хор таһынан араас түһүмэхтэринэн обо хора, ветераннар хордара, дьахталлар хордара - биригэ-биригэ үтүөкөн өйдөбүлү хааалларар коллективтар үлэлиилэр. Манна барытыгар Фекла Ивановна хайдах эрэ биризмэтин таба ат-

тарар, бэйэтигэр дьону сатаан түмэ тардар.

Хорго киин кэрэ абыланар ыларбыт тэрилтэлэр бас-көс салайааччылары агро-оскуола директора Е. С. Сидорова, участковой балыһа кылаабынай враһа А. П. Илларионова, эргизэн тэрилтэтин салайааччыта А. П. Луковцева, МТС начальнига Н.М. Старостин, сибээс отделениетин начальнига Т. П. Пинигина курдук дьон утумнаахтык кыталлар, уончан учууталлар, балыһа детсад үлэһиттэрэ, дьиз хаһаайкалара, эдэр уоланнар, кыргыттар, ветераннар, народнай театр үлэһиттэрэ, артистара ис сүрэхтэриттэн кыһанан, утуйар ууларын умнан туран сыдыаллар, добуурдарын, талааннарын сайыннараллар. Ол да иһин быйыл Улуу Кыайыы 55 сылыгар аһаммыт улуустаабы фестивалыга Холтобо нэһилиэгэ I миэстэни ылары ситистэ, хор 120 иһигинэн кыттан толорбут үс нүөмэрэ туйгунан сыаналанна. Ити үрдүк ситиһи Фекла Ивановна төрүттээбит сыраллаах үлэтин түмүгэ. Бу эрэ буолуо дуо, хор кэнкэ сылларга улуус, республика таһымнаах күрэхтэһиннээх, конкурстарга кыттан лауреат, дипломант ааттарын ылан хайдаммыта элбэх.

Фекла Ивановна тус бэйэтигэр ити сындыллыах үлэтин сыаналынан "Бастың

хормейстер" номинацияга үс төгүл кыайылаабынан тахсыбыта, араас таһымнаах үгүс-элбэх Бочуотунай грамоталар, Махтал суруктар, 1994 с. Саха Республикатын культуран туйгунун аатын иһигэрлиинтэ буолаллар.

Уон биир оролоох, сэмэй колхозтаах улахан дьиз кэргэнтэ, төрүт-уос үлэһит удьурдартан төрөөбүт буолан, Фекла Ивановна доһуннаахтык үлэлээн-хамсаан эрдэбэ, онон бар дьон куттарын туттабы, үрдүк апаратыатынан туһанан эрдэбэ. Биһигэ кэллэрин үһүс сылыгар культура управлениетигэр үлэбэ ылаары гыммыттарыгар олохтоохтор 200-тэн тахса илик багтааһыны хомуйан көрдөһөн илдэ хаалан турардаахтар.

Фекла Ивановна Дирингэ үлэлиир олохтобуна "Һэку" ансамбль Румынияга туристы барытыгар киини сүһүөгэр туруорбут, албан аакка тирээрдитбит салайааччыларын ыһыран, биригэ күүһүйдээн улахан доһуһууну бэлэхтээбиттэрэ. Ити курдук үтүө үлэһити хаһа бабарар, хаһан бабарар умнубаттар.

Үлэтин үгэнигэр сылдыар Ф. И. Попова инникигин айар талаанын өссө чэчирээтин, барбардын диин алгыспыт бастынын этэбит.

Прокопий ФЛЕГОНТОВ, тимл, үлэ ветерана, СР культуран туйгуна.

Редакция почтатыттан

СУОЛТА БЭРИЛИИБЭТ

С о л о в ь е в нэһилиэгэр агитация, политика, бөлүгүрүһа умнуллубута, суолта бэриллибэт буолта ыраатта. Оттон дьон-сэргэ улуус, республика сонуннарын билиэхтэрин бадалара улахан. Ол үрдүнэн уонна сылтан бэттэх бэчээккэ сурутуубутун кыайан кэмигэр ылбалпыт. Итиннээх суолта биэрэн киирэр-тахсар техниканан почтаны ажалта-

рыыга болломто ууруллубат. Улуус почтатын да үлэһиттэрэ дьон сурутуута муньуула сытаргыттан ымытталлара, туох эмэ дьаһалы ыларга дьулуһаллара баара көстүбэт. Тиһэх төгүлүн хаһыалпытын, сурунаалбытын ыам ыйыгар ылан аахпыппыт, онтон ыла мэллгир.

Радио санарбат, телевизорбыт биир каналынан нэһилиэ

көрдөрөр. Телефонмут 50-ча точката бөһүөлэк эрэ иһигэр үлэлиир.

Мырылаба, дьэ, ити курдук олоробут эрэри, буолар буолуохтаабын курдук санаан сангарбалпыт, олус кэһирдидит. Салайааччыларбыт дьон туһугар кыһаныахтарын наада этэ.

А. МАКАРОВ.

